

Rättegångssalens väggar — om domstolsprocessen i tid och rum

Av professor PER HENRIK LINDBLOM*

Rättegångarna i Sverige utspelas så gott som alltid i särskilda lokaler, som kan föra tanken till såväl matsalar som kyrkorum, hotellrum och teaterlokaler. Men rättssalens välbyggda väggar hotar att avskärma både rättegången och forskningen från samhällsutvecklingen och medborgarna. Processen och processrätten måste ses i ett dynamiskt perspektiv. Kontinuerlig uppmärksamhet bör ägnas allmänna frågor om "access to justice" och rättsväsendet i stort.¹

Förrummet

En gång i tiden ägde rättegångarna rum utomhus: på tingsvallen, kyrkvallen eller kanske på torget (forum) eller gårdsplanen (the court yard). Men snart nog lades grunden för permanenta lokaler, tjocka väggar byggdes upp, täta tak fick skydda mot både regn och sol. Domare, parter och ombud flyttade inomhus och processrättsvetenskapens män och kvinnor följde snällt efter. Sedan dess handlägger man nästan alltid brottmål och tvistemål innanför rättegångssalens väggar. Ibland kan man undra om även den processrättsliga forskningen stannat kvar inomhus för gott.

Vad är då rättegångssalen, rättssalen, för ett slags rum? Är den att likna vid ett kyrkorum eller ett teatertrum, eller är det rättssalen juristerna menar när de talar om lagrum? Eller är rättegångssalen en variant av det slutna rummet, känt från deckarlitteraturen? Tyvärr är kanske det sistnämnda en minst lika bra liknelse som de andra, åtminstone i vissa hänseenden. Jag kommer att ägna en del av den kommande halvtimmen åt frågan om rättegångssalens väggar är uttryck för in- och utstängdhet och om det finns risk för att det uppstår syrebrist i lokalen. Men först lite andrum. En kväll som den här ligger det nära till hands att tänka på ett helt annat rum än rättssalen, på inledningen till August Strindbergs roman Röda rummet (1879). Alltså:

* Per Henrik Linblom har av Kungl. Vetenskapsakademien tilldelats Söderbergiska priset i rättsvetenskap för år 2001. Texten återger hans föreläsning, hållen i Akademien vid prisutdelningen den 15 maj 2001. Uppsatsen har tidigare publicerats av Akademien i dess skriftserie med föreläsningar av mottagare av det Söderbergiska priset i medicin samt ekonomi och rättsvetenskap.

¹ Föredraget bygger till stor del på uppsatser publicerade i mina böcker Studier i processrätt, Norstedts förlag 1993, och Progressiv process, Iustus förlag 2000. För belägg och hänvisningar till annan litteratur se dessa arbeten.

Röda rummet

Det är en afton i mitten av maj i början av 1900-talet. Den lilla häradsrätten i Bybacke har ännu inte hunnit stänga för dagen. Tingshusklockan slog nyss sex slag, men solen står fortfarande högt över granskogen och skjuter hela kvastar av strålar mot öster. Vi hastar fram över den välkrattade gårdsplanen, rusar uppför tingshustrappan, öppnar den tröga porten på glänt och smyger oss in i rättegångssalen. Där är ett liv och ett kiv.

Matrummet

Ett ögonblick undrar vi om vi har kommit fel. Har vi inte hamnat i en matsal? När ögonen vant sig vid den skumma belysningen skymtar vi i fonden tolv, mer eller mindre skäggiga, män samlade kring en centralgestalt, alla på andra sidan av något som mest ser ut som — ja just det! — ett ovanligt långt matbord. Perspektivet verkar så välbekant, men nu handlar det inte om Strindberg och Röda rummet. Är det Leonardo da Vincis mästerverk Nattvarden vi har framför oss?

Nej, inte det heller. Det är inte mästaren som sitter vid matbordet i kretsen av sina lärjungar vid den sista måltiden. Det är fråga om en helt annan rätt — häradsrätten — och det är häradshövdingen själv som presiderar vid mitten av det långa domarbordet, omgiven av sina tolv edssvurna, mer eller mindre skäggiga, nämndemän. Alla är de vända mot oss och precis som hos Lionardo verkar en av dem vilja smita ut till höger, endast Gud och han själv vet i vilket ärende.

Kyrkorummet

Det kanske låter blasfemiskt men är inte helt fel att tala om Gud i det här sammanhanget. Åter skiftar rumspektivet, nu från matrum till kyrkorum. Den parallellen är fortfarande slående i många domstolar och har beskrivits väl i litteraturen: våra äldre rättssalar är inte sällan uppbyggd just som kyrkorum.

Alltnog, vi smiter in och märker att den svåröppnade dörren är desto lättare att stänga. Och även om det är ganska högt i tak är luften kvav och dammig. På den ena väggen finns visserligen några fönster som verkar byggda för att ge luft och ljus. Är inte det tillräckligt? Nej, frågan är om fönstren går att öppna över huvud taget. Väggen mitt emot är täckt av en rad platta oljeporträtt av pensionerade — mer eller mindre skäggiga — häradshövdingar, självbelåtet försjunkna i sina redan avslutade karriärer. Även den gamle häradshövdingen i domarsätet där framme verkar drömma om att få flytta upp på väggen för gott: "All my trials, Lord, soon be over."

Innanför dessa rättegångssalens slutna väggar slingrar sig 1800-talsprocessen sakta fram genom uppskov, bakvatten och meandrar. Stilla, alltför stilla, flyter Don ner mot delavgörandenas deltaland och långt, långt bort mot fjärran där domslutet ligger. Ombuden kivas men parterna ser uppgivna ut. "Justice delayed is justice denied..."

Det är givetvis ingen tillfällighet att domstolarna ofta håller hus i liknande lokaler som kyrkans. Även efter kyrkotuktens avskaffande delade ju kyrkan och domstolarna länge på den moralbildande och avskräckande rollen i samhället. Men enligt vad Per Olof Ekelöf hävdade — med en formulering kanske påverkad av Nietzsche och Hägerström — har religionen blivit en privatsak som mest tjänar som terapi mot livsångest. Rättskipningen vid domstolarna utgör numera enligt Ekelöf den enda kvarstående sociala kontrollen från samhällets sida. Handlingsdirigering, främst grundad på moralbildning, är enligt honom domstolarnas viktigaste samhällsuppgift. Varken brottmålsprocessen eller civilprocessen — *privat*processen som det också heter — är längre en ren privatsak. Andra hävdar att det privata syftet med rättegången fortfarande bör vara styrande och att tvistemålsprocessens främsta funktion är individuell konfliktlösning. Enligt min uppfattning kan man tala om funktionernas interaktion; båda är viktiga, de förutsätter och utlöser varandra. Till det kommer sedan domstolarnas lagprövande och rättsskapande uppgifter i både tvistemål och brottmål.

Teaterrummet

Parallellt med sekulariseringen har även rättegångssalens profanering fortgått. Till och med bibeln har försvunnit ur lokalen. Detsamma gäller nämndemännen; alla har smitit ut till höger, utom i brottmål och familjemål där några få lyckats övervintra. Vissa har flyttats upp på andra våningen, till hovrätten. Stärkta av sin individuella rösträtt utövar nämndemännen fortfarande sitt viktiga demokratiska uppdrag. Häradsövdingen kallas nu lagman, fönstren och pensionärsporträtten på väggarna är borta och ersatta av gigantiska power-pointskärmar. Uppkopplad via en tredje generationens mobilbildtelefon förhörs ett vittne på den ljuvliga Caletonstranden i Karibien.

Kanske kommer så småningom taket att tas bort och processen att sväva ut i cyberrymden för gott via video, wap och world wide web. Men än så länge är det mesta faktiskt som förut. Vi är kvar under samma tak, innanför samma väggar i ett rum med samma svåröppnade dörr. Utomlands tycks rättssalen på sina håll fungera som ett teaterrum och det är inga dåliga föreställningar som spelas upp. I USA har the Gunfight at O.K. Corall ersatts med en process som i både brottmål och tvistemål ibland kan konkurrera med ett drama av O'Neill. Italiensk process kan leda tankarna till en högljudd commedia del arte-föreställning — i den mån den inte urartar till fars eller ren buskis. Svensk process däremot är sällan någon stor show; vår rättegång liknar besvärande ofta ett tråkigt årssammanträde i konsumföreningen. Kanske är det därför processbenägenheten är så låg i Sverige. Det är nästan bara i Japan man säger nej till rättegångar i ännu högre grad, processen som No-spel...

Lagrummet och det filosofiska rummet

De tryckta scenanvisningar, lagrum, som numera reglerar spelet mellan rättssalens väggar är förvisso inte desamma idag som på 1800-talet. I radioprogrammet Filosofiska rummet skulle man kanske säga att det som hänt är ett belägg för det riktiga i den hegelianska filosofin. Man kan iaktta en dialektisk utveckling enligt schemat tes–antites–syntes vad gäller bland annat de stora *förfarandepinciperna* i både brottmål och tvistemål. *Tesen* — den tröga Donprocessen enligt äldre rättegångsbalken från 1734 — ersattes 1948 med sin *antites* i den rättegångsbalk vi fortfarande, efter mer än ett halvsekel, kallar för den nya. Snabbhet, säkerhet och billighet skulle befrämjas genom att skriftlighet och uppskovselände ersattes med muntlighet, omedelbarhet och koncentration. Men antitesen blev som så ofta en överreaktion; problemen med långsamhet och höga kostnader kvarstod eller rent av förvärrades. Sedan dess har man försökt finna *syntesen* genom att upphöja principiöshet i form av *flexibilitet* till en egen metapincip. Snabbhet och billighet skall nu inte uppnås genom en *ökning* utan genom *minskning* av muntligheten och koncentrationen.

Det postmodernistiskt dekonstruktivistiska draget blir allt mer markant; man tror inte längre på den enda stora berättelsen, på att någon ensam princip — t.ex. muntlighet eller skriftlighet — kan lösa allt. Förfarandet plockas ner och värderas bit för bit och gamla tankar blir som nya. Domstolens och domarens arbetsuppgifter skall renodlas, men förfarandepinciperna skall blandas. En pessimist kan tro att det är EU-anslutningen som ligger bakom; inte uppnår man fri rörlighet men kanske fri rörlighet.

En professor i processrätt i min omedelbara närhet vaknar ibland framåt vargtimmen och frågar sig om de finns några nya idéer över huvud taget. Utvecklingen är en pendelgång; ibland känns det som om det håller på att bli modernt att vara omodern. Eller som Ada A:son Susegård uttrycker saken i det senaste numret av Grönköpings Veckoblad (april 2001 s. 6): "... den s.k. modernismen ... har med tiden kommit att göra allt mindre skäl för sitt namn". Vi vill ju så gärna känna oss "moderna", men någon har sagt: "We have never been modern", och kanske kommer vi heller aldrig att bli det. Det finns inte mycket nytt under solen. Även inom processrätten gäller att nästan alla idéer funnits och finns s.a.s. "på banan" samtidigt. Det är utvecklingen som aktualiserar idéerna, som släpper fram vissa processuella kätthästar och håller in andra.

Arbetsrummet

Innebär då detta att rättsvetenskapsmannens arbetsrum kan stängas för gott, att processrätten, ja hela juridiken, är färdigutforskad och att de Söderbergiska Stiftelserna borde ägna sin välsignelsebringande biståndsverksamhet åt annat än juridik i framtiden? "Tvärs om!", sa' kärningen som ramlade utför trappan. Matematik, fysik och annan natur-

vetenskap kan väl åtminstone teoretiskt sett tänkas bli färdigutforskade en dag. Antalet arter minskar i naturen och naturlagarna ligger ju där stilla och väntar snällt på att bli beskrivna; den sortens lagar ändrar sig inte. Annat är det med processlagarna, ja juridiken över huvud taget. Det gäller både rättsskipning och forskning. Den dynamiska samtiden stannar aldrig upp, det uppstår hela tiden nya lägen och behov som gör att allt måste omprövas och kanske byggas om med nykonstruerat eller återanvänt byggnadsmaterial. "Historien utspelas i skuggan i framtiden", som kyrkofadern Augustinus uttryckte saken för mer än 1 500 år sedan.

Att målet rör på sig gäller i flera avseenden, i både brottmål och tvistemål. I Sverige hävdades tidigare allmänt att processrätten bara är en formsak, en opolitisk teknikalitet, ett praktexempel på "the lawyers law" utan samband med den pulserande samhällsutvecklingen. Vad gäller processrätten kan man, ansågs det, riskfritt anförtro diskussionen och reformfrågorna åt pensionerade professorer och annat löst folk som gillar filigransarbete och fågelskådande. Men processrätten är lika lite opolitisk som de pensionerade professorerna själva. Processen får inte bli en broms på utvecklingens hjul, ett sätt att *de facto* inte *medverka* till utan *försvåra* eller rent av *förhindra* att ändamålen bakom de i demokratisk ordning tillkomna lagarna slår igenom i samhället. Man måste därför överge synsättet att processen är och bör vara något oföränderligt och neutralt. Åtminstone tidigare var det ganska många domare som såg sig själva främst som garantier för s.k. bestående opolitiska värden. Men också en ensidigt statisk, konserverande, attityd är uttryck för ett klart politiskt ställningstagande, så även då det gäller domstolarna. En process i samklang med utvecklingen är det politiskt mest neutrala. Förfarandet i domstolarna, de processuella principerna och instituten liksom domstolsorganisationen, måste sättas i relation till vad som händer utanför rättssalens väggar.

I en teaterpjäs vi alla känner väl förmanar Hamlet skådespelarna vid hovet, han varnar dem för att spela över men också för att vara alltför återhållsamma; agerandet måste anpassas till texten: "Suit the action to the word, the word to the action!" Jag tänker förstås på court actions och om man lägger ett litet L till citatet fungerar Hamlets förmaning också för lagstiftare och forskare inom processrätten: "Suit the action to the world!" "Med processen i tiden", skulle kanske Kungl. Vetenskapsakademiens främsta beskyddare ha uttryckt saken.

Det finns i Shakespears England (minst) två ord för utveckling och framåtskridande: *process* och *progress*. Ett *dynamiskt* perspektiv är nödvändigt inom juridiken och då givetvis även inom processrätten. Uppenbart är att det gäller vid diskussionen om lagändringar, i debatten *de lege ferenda*. Men en professor i allmän rättslära i Lund har nyligen hävdad att allt annat lika är rättsreglernas förändringstakt alltför stor. Rättsstaten är bättre, skriver han, ju långsammare rättsreglerna för-

ändras. (A. Peczenik i Svensk Tidskrift 1999 s. 20.) I så fall är rättsstaten ett hot mot demokratin. Klåfingrighet är givetvis inte bra; handlingsdirigering genom lagstiftning förutsätter viss återhållsamhet för att inte effekten skall gå förlorad. Men angelägenheten av en lagändring beror förhoppningsvis i första hand på rättsregelns innehåll, inte på hur gammal den är. Vi behöver en hög lagstiftningstakt för att omsätta folkmajoritetens vilja i gällande lagar så länge samhället utvecklas, det vill säga lever vidare. Och vi behöver en dynamisk, *progressiv*, process i samklang med denna samhällsutveckling.

Rättspolitik, lagstiftning och utveckling — nja, säger någon, fler forskare borde kanske ägna sig åt det, men att utröna och klarlägga *gällande* rätt, diskussionen *de lege lata*, är inte det den viktigaste uppgiften i arbetsrummet? Jo, kanske för domaren men knappast för rättsvetenskapsmannen, som med den inriktningen riskerar att hela livsgärningen successivt förvandlas till oavsiktlig rättshistoria, ibland redan före publiceringen. Och som professor Jan Hellner länge påpekat: den snäva domarinriktningen har varit nästan helt dominerande inom den juridiska forskningen på bekostnad av bland annat parts-, lagstiftnings- och samhällsperspektiven. I detta instämmer jag helt. Forskaren bör inte (enbart) uppträda som ett slags surrogatdomare eller en okritiskt förarbetsplankande lagkommentator, lika lite som att jobba som spökadvokat eller med pretention på vetenskaplighet producera produkter som mest liknar mer eller mindre välgjorda varianter av Statens offentliga utredningar (SOU).

För övrigt är uttrycket ”att utröna och klarlägga gällande rätt” minst sagt problematiskt. Det är ju de svåra, oförutsedda, fallen som bearbetas i forskarverkstan och då finns det ingen klar lösning som redan ligger färdig och bara väntar på att grävas fram. Även domaren tvingas ibland att fylla ut och skapa rätt i den här meningen. Kommer då domaren till en annan lösning än rättsvetenskapsmannen hindrar det inte att gällande rätt är den lösning forskaren företräder. Om det inte lät så anarkistiskt borde man oftare erinra om att begreppet ”gällande rätt” i stor utsträckning är uttryck för en fiktion.

Sant är, som den förste Söderbergpristagaren i juridik Kurt Grönfors, en gång uttryckte saken, att diskussionen *de lege lata* och *de lege ferenda* tenderar att flyta samman när problemen är särskilt komplicerade. Och vill man uttrycka sig provokativt kan man säga att forskarens åsikter *de lege lata* kanske inte alltid speglar ”faktisk” gällande rätt i betydelsen att de stämmer med hittillsvarande rättspraxis eller med en prognos om hur de flesta domare — eller ens Högsta domstolen — skulle döma idag eller i morgon. Men jag menar att forskningen bör söka sig fram till vad som kan kallas ”riktig” gällande rätt och gärna ge rekommendationer till både lagstiftare och domare. Då är kanske ordet gällande rätt fel men rätt rätt rätt.

Gapet mellan ”faktisk” och ”riktig” gällande rätt minskar i takt med att goda forskningsresultat publiceras. Liksom Per Olof Ekelöf har jag

svårt att känna sympati för tanken att forskningen om gällande rätt skall ges inriktningen på att enbart beskriva lag och praxis på det sätt lundafundamentalisterna en gång förordade. Då riskerar man dessutom, som Ekelöf en gång uttryckte saken, att forskningen blir så tråkig att man kan stämma blod med resultaten. Det finns vissa bevis för den saken.

Rättssalens väggar riskerar alltså att stänga in både domaren och forskaren. Men väggarna och den tröga dörren kan också stänga ute. Det är i det sammanhanget medborgarperspektivet och tankarna på det slutna rummet aktualiseras.

Världsrummet, det slutna rummet och hotellrummet

Den komparativa processrättens största namn, Mauro Cappelletti, Florens och Stanford, förutspådde för drygt tio år sedan att processrätten skulle genomgå en dramatisk era av "internationalisation, konstitutionalisation and socialisation". Han har hittills fått två rätt av tre möjliga. Men hur är det med den tredje spådomen?

Processrättens *internationalisering* är tydlig och tar sig flera uttryck. Vi lever, får vi ständigt höra, på "en alltmer globaliserad glob" och domstolsprocessen snurrar med. Den väldiga EG-rättens faktiska genomslag på det nationella planet skall ju till stor del ske via domstolarna och det påverkar givetvis processen i ökande utsträckning. Vidare tar sig högtflygande planer på harmonisering av processrätten i det växande antalet unionsstater alltmer konkreta uttryck. Till det kommer en ökande vikt för frågor om svensk domstols kompetens att ta upp mål med anknytning till annat land och vice versa, liksom reglerna om utländsk doms rättskraft och exigibilitet. Men i Sverige behandlas vanligen dessa delar av den internationella processrätten inte inom ramen för ämnet processrätt i snäv mening. Den avgränsningen kan vara både konstlad och farlig.

Processrättens *konstitutionalisering* manifesterar sig i en nygammal debatt om domstolarnas roll i ett post-Montesquieuiskt maktdelnings-system av "balance of powers" snarare än "separation of powers"; klara inslag av "checks and balances" är skönjbara också här hos oss i folkviljans förlovade land. Domstolarnas uppgift som kontrollörer av den lagstiftande och den verkställande makten har fått kraftigt ökande betydelse, främst genom EU-anslutningen. Processualisterna har hittills legat lågt i den debatten, liksom då det gäller det judiciella rättsskapandets förhållande till maktdelningslärorna. Men dessa viktiga domstolsroller måste givetvis tas i beaktande i en diskussion om domstolarnas organisation och arbetsformer.

Med processrättens *socialisering* menar Cappelletti inte att rättsskipningen vid domstolarna förstärkas — det har ju redan skett och utvecklingen går snarast i motsatt riktning — utan att man söker föra domstolarna närmare medborgarna (eller tvärt om), att domstolarna skall kunna fylla sin sociala funktion. Man arbetar för förbättrad *access*

to justice (AtJ). Access to justice betyder tillgång till rättsskipning, särskilt vid domstolarna. Men man avser numera inte bara tillgång i *formell* mening, som i liberalismens England på 1800-talet då man sade: "Justice is open to all, like the Ritz Hotel". Nej, det gäller "real, equal and effective access to justice". Dörren skall stå öppen för alla. "Justice out of reach" duger inte längre; *civilprocessen* får inte bara vara ett njutningsmedel för överklassen.

Straffprocessen däremot har alltid varit nästan uteslutande ett plågoris för underklassen. Även om brottsligheten kanske inte har någon klasstillhörighet i sig är det av många skäl ytterst sällan man uppnår access to justice för dem som drabbas (dvs. målsägandena och skattebetalarna) då det gäller ekonomisk brottslighet, miljöbrott, olagliga kartellbildningar och andra straffbara konkurrensbegränsningar osv.² Antalet åtal då det gäller t.ex. miljöbrott är litet, de fällande domarna ännu färre och straffen ofta betydligt mindre avskräckande än ett högt skadestånd.

Vad Cappelletti menar med AtJ i *civilprocessen* är inte bara processuell jämlikhet. Han pekar även på de processuella svårigheterna då det gäller att uppnå skydd för rätten till arbete, hälsa, kroppslig integritet, utbildning, yttrandefrihet, en sund miljö, skydd mot diskriminering, tillgång till riskfria produkter och en fri konkurrens etc. Det gäller då "rättigheter" som är *kollektiva* i så måtto att de tillkommer hela grupper och "klasser", ja medborgarna överhuvudtaget. Ibland talar man rent av om mänskliga rättigheter i sammanhanget. Det blir då också tydligt att det inte bara är ett enskilt utan även ett allmänt intresse att rättigheterna ifråga tas tillvara och genomdrivs.

Rättigheter av det här slaget är ofta *diffusa*; de tycks gälla både alla och ingen; det handlar om t.ex. "de miljöstödda" eller "konsumenterna". Sådana intressentgrupper är svåra att avgränsa. Träffande är Perrot's påpekande: "le consommateur, c'est tout et c'est rien".

Då många är berörda på ett likartat sätt är det paradoxalt nog vanligt att ingen vill ta initiativ till rättegång; alla hoppas på att få åka snålskjuts på någon annan ("the free-rider problem"). Det kan hänga samman med att det enskilda intresset är *fragmentariskt*, dvs. ekonomiskt obetydligt. Men när gruppen av berörda är stor gäller saken i själva verket jättebelopp; om tusen personer lurats på en tusenlapp var handlar ju processen för motparten på sikt om en miljon kronor. I USA anses vinsterna av det här olagliga — om än inte kriminella —

² Paradoxalt nog förutsätter ju en fri marknad särskilt rigid kontroll och effektiv lagföring. Men senast i maj 2001 kunde man i radio höra hur företrädare för näringslivets topporganisationer hävdar att reformbehov saknas då det gäller konkurrensbegränsningar, att man bör nöja sig med sakernas tillstånd. Alla har dock inte den uppfattningen. En av näringslivets mest kunniga och framträdande representanter under 1900-talet, direktör Curt Nicolin, formulerade sig så här vid en tidningsintervju (Dagens Industri 1995-02-22) för några år sedan: "Vi måste införa fri konkurrens på allvar i vårt land." Smaka på den formuleringen: "måste införa ..."!

slaget ("illegal profit") överstiga de värden som omsätts genom hela den samlade brottsligheten.

Att processen bara gäller ett fragmentariskt anspråk för den enskilde käranden men miljonbelopp för svaranden är ett av flera uttryck för den besvärande *obalans* som gäller mellan parterna i de få rättegångar som kommer till stånd. Processerna förs av "one-shot litigants versus repeat-player litigants". I en konsument- eller miljötvist är svaranden — t.ex. ett företag — ofta en "repeat-player" som har att räkna med domstolstvister som ett återkommande inslag i den normala verksamheten. Företaget, ibland uppbackat av en branschorganisation, har tillgång till kvalificerad juridisk expertis. Man har dessutom anledning att lägga ner betydande resurser på en tvist eftersom utgången kan påverka företagets good-will och bli av betydelse för hur ett stort antal liknande anspråk skall hanteras. Företagets rättegångskostnader är avdragsgilla i rörelsen och vad som återstår efter denna skattereduktion kan vältras över på "motsidan" t.ex. i form av höjda priser. Ofta är det fråga om juridiska personer utan egen ekonomisk ansvarighet för personerna i ledningen.

Konsumenten eller den miljöstörde är däremot en "one-shot litigant" som kommer till skott högst en gång i livet och saknar processuell tyngd, erfarenhet, resurser och skattefördelar. Han är dessutom personligt ansvarig för rättegångskostnaderna och gäller processen ett fragmentariskt belopp ("småmål") utgår inte ersättning för ombudens vid processvinst. Det gör att nettoutfallet blir förlust även för en konsument som vinner om man inte klarar att processa helt på egen hand.

Traditionell privatprocess bygger på att de skall vara fråga om två jämnstarka parter, men balansen i rättegångar av det här aktuella slaget är inte bara hotad, den saknas helt. Att situationen någon gång kan vara den omvända rubbar inte helhetsintrycket; förhållandena erinrar om Davids kamp mot Goliat — med den skillnaden att utgången kan förväntas bli den motsatta.

Den internationella debatten om AtJ har svept fram i tre "vågor". Den första vågen har gällt kunskaper, kostnader, rättshjälp och andra resursproblem, den andra skyddet för kollektiva, diffusa och fragmentariska intressen och den tredje vågen möjligheterna att tillgripa alternativ tvistlösning utanför rättegångssalens väggar. Då det gäller den tredje vågen — som innefattar t.ex. den processuella gräddfilen (skiljeförfarandet) och barfotaprocesserna vid statliga och privata nämnder — har framstående forskningsinsatser gjorts i vårt land. I övrigt låg vi svenska processualister länge lågt i AtJ-debatten; det var pinsamt nog civilisten professor Jan Hellner som var först ute, bland annat i tidigt samarbete med Cappelletti. Den första vågen, t.ex. rättshjälpsfrågorna, har fortfarande fått alldeles för liten uppmärksamhet och det skulle ta avsevärd tid innan den andra vågen nådde fram till den svenska kusten.

Grupprummet

Men numera är vi åtminstone några som surfar på den andra vägen, dvs. skyddet för kollektiva, diffusa och fragmentariska intressen. Det är ömsom medflyt, ömsom motflyt, t.ex. då det gäller talerätt för kollektiva intressen och utvecklingen av nya processformer för gruppspråk. Huvudproblemet vid skydd för diffusa intressen är ju att gruppens medlemmar inte är tillräckligt motiverade eller resursstarka *var för sig*. Och om alla skall processa tillsammans sprängs rättegångssalens väggar och man tvingas förlägga rättegångarna till Globen. Lösningen är att komplettera den traditionella civilprocessen med en *representativ* process, t.ex. genom att möjliggöra ”grupptalan”, en grupprättegång där en tillåts processa för alla.

Tråkigt nog har de flesta av näringslivets organisationer och även vissa domare och advokater häftigt motsatt sig alla förslag i den här riktningen. Man förklarar att näringslivet redan ”frivilligt tillgodoser alla berättigade anspråk” (!), att reformbehov saknas men att det ändå kommer att bli massor av processer. Det grundar man på en rad skräckexempel om class actions i USA. En vetenskaplig undersökning visar dock att det mesta är myter om förhållandena i det stora landet i väster. Det som återstår kan — liksom den höga processbenägenheten i alla slags mål — tillskrivas de särskilda förhållanden som råder i USA: de enorma skadestånden och att käranden processar helt utan eget kostnadsansvar; käranden har massor att vinna men inget att förlora på process. Till det kommer att advokaterna jobbar på provision (ofta en tredjedel av de skyhöga skadestånden), den kärandevänliga processen, discoveryförfarandet, avsaknaden av sociala skyddsnät, försäkringslösningar och alternativa prövningsorgan, domstolarnas traditionellt starka roll i samhället osv. I Kanada, där både de sociala och processuella förhållandena mycket mer liknar våra, fungerar grupptalan utmärkt.² Man når ökad reparation för de berörda och förbättrad prevention till fördel för den seriösa företagsamheten, för en sund konkurrens på marknaden och för oss alla. Det mesta talar för att vi skulle uppnå motsvarande positiva effekter här på vår sida Atlanten. Kan Kanada kan vi!

Förslagsrum

Ett nytt förslag om grupptalan förbereds nu i Justitiedepartementet. AtJ-frågorna har kommit i rättspolitiskt fokus, förhoppningsvis för att stanna. Allt ses inte längre enbart ur domarperspektivet. Det är bra; många domare har en högst mänsklig fallenhet att motsätta sig alla processuella reformer eftersom de tvingar fram en ändring av de egna arbetsrutinerna. Men i Justitiedepartementet är ”medborgarperspektivet” det nya ledordet för processuella lagförslag. Jag ser det som ett uttryck för en ambition att både gå utanför rättegångssalens väggar

² Se senast G. Watson i 11 Duke Journal of Comparative and International Law (2001) s. 269 ff.

och för att släppa in medborgarna i rättssalen till ett reformerat förfarande väl anpassat till samhällsutvecklingen.

Vi lever i ett nytt millennium men traditionalisterna är ju ”bara sååå kvar i 1900-talet”. De kan slänga sig i väggen, som man för övrigt nu börjat riva i vissa tingsrätter för att släppa in länsrätterna i gemensamma lokaler. Och genom en successiv nedläggning av bortåt hälften av våra tingsrätter vill man skapa större och starkare domstolar. Reformerna gäller inte bara den första våningen i instanssystemet. Processen i andra instans skall förbehållas en kvalificerad prövning av enbart de mål — och de delar av dem — som verkligen förtjänar en ny behandling.

Ord och inga visor alltså. Det hörs inga sånger från andra våningen, möjligen klagosånger från dem som inte nådde ända dit upp. Den rättssökande måste ha mycket goda skäl för att släppas upp i andra instans och vältaligt kunna beskriva sin fattigdom för att få statlig rättshjälp. Man kommer att tänka på vice statsministern Odd Engström som berättade att många politiker i hans omgivning skröt hejdlöst om sin fattiga uppväxt i dragiga hus med stampat jordgolv. Men han var oslagbar på det området, sade han, eftersom hans barndomshem hade stampat jordgolv även på andra våningen ...

Ur synrum

Jag hoppas att min grunduppfattning är klar. Processrättsvetenskapen får inte inskränkas till att gälla enbart eller främst en domarinriktad analys av de rättsregler som just nu tillämpas inom rättegångssalens väggar. Forskningsområdet bör utvidgas till att inkludera även t.ex. rättsteoretiska, rättspolitiska, konstitutionella, internationella, rättssociologiska och andra samhällseliga aspekter; processen och processrätten måste ses i ett dynamiskt, progressivt, perspektiv. Särskilt viktigt är att kontinuerlig uppmärksamhet ägnas allmänna frågor om ”access to justice” och utvecklingen av rättsväsendet i stort.

Låt oss till sist återvända till utgångspunkten. Det har bara gått en halvtimme i det här rummet men hundra år i Bybacke. Det är en afton i mitten av maj år 2001. Den lilla tingsrätten har just stängt för alltid. Tingshusklockan har slagit sex slag men solen står fortfarande högt över granskogen och skjuter hela kvastar av strålar mot öster. Vi hastar fram över den välkrattade gårdsplanen och hinner bara få en skymt av hur den unga lagmannen spänstigt hoppar in i sin BMW och försvinner ur synrum i ett ljusblått moln av koloxid. Hon är klädd i resdräkt och på väg mot en större och starkare tingsrätt, långt, långt ut vid kusten där havet ligger ...